॥ श्रीरामः शरणम् ॥

प्रतिगुरुवासरं
प्रकाश्यते

सम्पादकः
डा. कृष्णप्रसादः जि.

आदिशिला

साप्ताहिकी संस्कृतपत्रिका

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥

प्रथमखण्डस्य श्रीपराभवसंवत्सरः कार्तिकशुक्लतृतीया गुरुवासरः — 12 November 2026 प्रथमसङ्ख्या

ग्रन्थपरिचयः

शूर्पणखाप्रलापः

(निरनुनासिकप्रबन्धः) — सम्पादकः : कृष्णप्रसादः जि.

अवतरणिका — लक्ष्मणेन किल कृत्तनासिकायाः शूर्पणखाया मुखे ङ-ञ-ण-न-मानामनुस्वारस्य चोच्चारणं न सम्भवतीति तद्वचनरूपेषु द्वितीयादिषु पद्येषु गद्ये च नैकोऽप्यनुनासिको वर्णः श्रीनारायणभट्टेन निवेशितः। तदयं निर्बन्धः कथाशरीरादेवोत्थितो न शब्दक्रीडामात्रमिति ब्रूमः। अत्र सारभूतानि पद्यानि गद्यखण्डाश्च दुर्बोधपदार्थेन भावेन च सहोद्धियन्ते ।

आक्रन्दकम्पितसभं पतिता प्रसर्प-
द्रक्तानतिस्फुटविकृत्तकरालगात्री ।
सम्भ्रान्तयातुगणमध्यगमग्रजं सा
नासाक्षयान्निरनुनासिकमेवमूचे ॥ १ ॥

पदार्थः — 'अनतिस्फुटविकृत्त' = रक्तप्रवाहेण नातिव्यक्तानि छिन्नान्यङ्गानि यस्मिन्; 'यातु' = राक्षसः; 'नासाक्षयात्' = नासिकाच्छेदात्। **भावः** — नासिकाया अभावे अनुनासिकवर्णानामुच्चारणमेव न सम्भवतीति सा निरनुनासिकमेवोक्तवती ।

प्रथमं भ्रातुरभिमानमेव मर्मणि तुदति—

हा हा राक्षसराज दुष्परिभवग्रस्तस्य धिक् ते भुजा
विद्युज्जिह्वविपत्तिरेव सुकरा क्षुद्रप्रताप त्वया ।
स्वल्पापत्रप पश्य पश्य सकलैश्चक्षुर्भिरेतादृशी
जाता कस्यचिदेव तापसशिशोः शस्त्रात् तवैव स्वसा ॥ २ ॥

पदार्थः — 'दुष्परिभवः' = दुःसहोऽवमानः; 'विद्युज्जिह्वः' = शूर्पणखाया भर्ता, यो रावणेनैव निहतः; 'विपत्तिः' = विनाशः; 'स्वल्पापत्रप' = अल्पलज्ज; 'सकलैश्चक्षुर्भिः' = विंशत्यापि नेत्रैः; 'तापसशिशोः' = लक्ष्मणस्य। **भावः** — भगिनीपतेर्वध एव तव सुकरो न तु शत्रोः। विंशतिभुजस्य तव भगिनी केनचिन्मुनिबालकेन विरूपितेति महदयशः। लक्ष्मणनाम्नः सानुनासिकत्वादनुच्चारणमपि तिरस्कारमेव पुष्णाति ।

ततो भयं दर्शयति–

अस्यास्तिष्ठतु वा विपादितपतेर्दुर्भ्रातृकाया विपत्
सोदर्यास्तव ये खरप्रभृतयो ये चापि रक्षोभटाः ।
सर्वे तच्छरलीलया बत कृता वैवस्वतोपासकाः
स्वस्थस्तिष्ठ तवापि भो जळ गळे प्रायोऽस्य हेतिः पतेत् ॥ ३ ॥

पदार्थः – 'विपादितपतेः' = हतभर्तृकायाः; 'दुर्भ्रातृकायाः' = दुष्टो भ्राता यस्यास्तस्याः; 'वैवस्वतोपासकाः कृताः' = यमसदनं प्रापिताः, मारिता इति यावत्; 'जळ' = जड, मूर्ख; 'हेतिः' = शस्त्रम्। **भावः** – मम विपदास्ताम्, तव सोदर्याः सर्वे तस्य शरक्रीडयैव हताः। 'स्वस्थस्तिष्ठ' इति सोपहासम्– तवापि कण्ठे तस्य शस्त्रं पतिष्यत्येव। यमपदस्य स्थाने 'वैवस्वत'पदम्।

अथ शत्रवोः स्वरूपम्। रूपे तावत् **'दृष्टा चेत् पुष्पचापादपसरति रतिः पुष्कराक्षादपि श्रीः'** इति चतुर्थे पद्ये। 'पुष्पचापः' = कामः; 'पुष्कराक्षः' = विष्णुः। वंशं बाल्यचरितं चाह–

द्वौ गोत्रे सप्तसप्तेरपि च दशरथात् ख्यातवृत्रारिसख्या-
ज्जातौ स्फीतप्रभावादथ कुशिकसुतादाप्तदिव्यास्त्रजालौ ।
अप्यादौ ताटकासृक्कबळरसवशाद्राक्षसास्वादलुब्धै-
रस्त्रैरेवादधाते क्रतुविहतिभिदस्तौ हि बाल्येऽपि लीलाः ॥ ५ ॥

पदार्थः – 'सप्तसप्तिः' = सूर्यः; 'वृत्रारिः' = इन्द्रः; 'कुशिकसुतः' = विश्वामित्रः; 'असृक्कबळः' = रक्तग्रासः; 'क्रतुविहतिभिदः' = यज्ञविघ्ननाशिकाः, लीलाविशेषणमिदम्; 'आदधाते' = चक्राते। **भावः** – सकृदास्वादितरक्तो व्याघ्र इव तयोरस्त्राणि ताटकारक्तमास्वाद्य राक्षसेष्वेव लुब्धानि। त्वमप्येषामामिषमेवेति सूच्यते।

षष्ठे पद्ये तावद्य **'गोदावर्याश्च तीरक्षितिषु विहरतस्तापसौ चापभाजौ'** इति निवेदयति। एवं तुदितेऽभिमाने दर्शिते च भये कामोद्दीपनमेवावशिष्यते। तदर्थं सीतावर्णनपरमेकमेव महावाक्यं गद्ये निबद्धम्। तस्य केचन खण्डाः–

(क) तत्तादृगेतयोर्गात्रश्रीः प्रकाश्येत चेदखिला खल्वबलाजातिः शफरध्वजशरैः शकलीभवेदिति कृपाकुलितचेतसा वेधसा विरचिताटवीगूढवासयोः,

पदार्थः – 'शफरध्वजः' = मत्स्यकेतुः कामः; 'शकलीभवेत्' = खण्डशो भवेत्; 'वेधाः' = ब्रह्मा। **भावः** – तयो रूपं नगरेषु प्रकटं चेत् सर्वाः स्त्रियः कामशरैर्भिद्येरन्निति दययैव ब्रह्मणा तयोर्वनवासः कल्पित इव।

(ख) दुर्विषहविषधरपरिगृहीतेव बालपटीरवल्लरी,

पदार्थः – 'विषधरः' = सर्पः; 'पटीरः' = चन्दनम्। **भावः** – सर्पवेष्टिता चन्दनलतेव सा वीरेण तेन परिगृहीता परैर्दुरासदा।

(ग) जगदादितः प्रभृति प्रारब्धाया वधूवर्गसर्गकौशलशिक्षायाः फलभूतेव सरोजभुवः,

पदार्थः – 'सरोजभूः' = ब्रह्मा; 'वधूवर्गसर्गः' = स्त्रीसृष्टिः। **भावः** – सृष्ट्यादेरारभ्य ब्रह्मणा कृतस्य स्त्रीनिर्माणाभ्यासस्य फलमियम्; पूर्वं सृष्टाः सर्वा अभ्यासमात्रम्।

(घ) अरूपीभवद्रतिपतिव्युपेक्षितादर्शवरविरचिताविव कपोलदेशौ आदधती,

पदार्थः – 'अरूपीभवन्' = शिवनेत्राग्निना दग्धत्वादनङ्गो भवन्; 'रतिपतिः' = कामः; 'व्युपेक्षित' = त्यक्त। **भावः** – शरीराभावे कामस्य दर्पणाभ्यां प्रयोजनं नास्तीति त्यक्ताभ्यां ताभ्यामेव अस्याः कपोलौ निर्मिताविव। कपोलयोरतिस्वच्छता गम्यते।

(ङ) दुश्चरदेशचारक्लेशप्रयोक्रे विधात्रे रुष्टयेवातिरक्तया पादपयोजयुगल्या कृतोटजाजिरप्रचारसाहसा,

पदार्थः – 'अतिरक्तया' = अतिलोहितया, क्रोधारुणया च; 'उटजाजिरम्' = पर्णशालाङ्गनम्। **भावः** – कण्टकिते वने चारयते ब्रह्मणे क्रुद्धाविव अस्याः पादौ रक्तौ। तादृशकोमलयोः पादयोरङ्गनसञ्चारोऽपि साहसमेव।

(च) सुरभिकाल इव विकसद्रसालसाक्षी, तपर्तुविभूतिरिव पाटलाभाधरा, प्रावृडिव सरसपयोधरोद्गतिः,

पदार्थः – 'सुरभिकालः' = वसन्तः; 'विकसद्रसालसाक्षी' = वसन्तपक्षे विकसतां रसालानां चूतानां साक्षी, सीतापक्षे विकसती रसेनालसे चाक्षिणी यस्याः; 'तपर्तुः' = ग्रीष्मः; 'पाटलाभाधरा' = पाटलापुष्पाणामाभां धरति, पाटलाभोऽधरो यस्याश्च; 'पयोधराः' = मेघाः स्तनौ च। **भावः** – त्रिभिरृतुभिः श्लेषेणोपमा। वसन्तग्रीष्मपदयोः सानुनासिकत्वात् 'सुरभिकाल'-'तपर्तु'पदे; प्रावृद्वदं तु निरनुनासिकत्वात्तथैव प्रयुक्तम्।

(छ) पदकलिततुलाकोटिरपि तुलारहितगात्री, भुजगवलयभूषितापि क्रूरसत्त्वभीरुतरा,

पदार्थः – 'तुलाकोटिः' = नूपुरम्; 'तुलारहित' = अनुपम; 'भुजगवलय' = सर्पमण्डलम्, भुजगतं कङ्कणं च। **भावः** – तुलाकोटिमती कथं तुलारहिता, सर्पभूषिता कथं क्रूरजन्तुभीरुरिति विरोधः; नूपुरवती अनुपमगात्री, बाहुकङ्कणवती चेति परिहारः।

(ज) चक्षुःफलपक्तिरिव विश्वस्य, दृष्टिगोचरगतेव तृतीयपुरुषार्थसारकला, प्राज्यतरप्राच्यसुकृतपरिपाकसुलभा सीतेति कापि कातराक्षी वीक्षिता ॥

पदार्थः – 'चक्षुःफलपक्तिः' = नेत्रयोः फलस्य परिपाकः; 'तृतीयपुरुषार्थः' = कामः; 'प्राज्यतरप्राच्यसुकृत' = अतिप्रचुरं पूर्वजन्मपुण्यम्; 'कातराक्षी' = चञ्चलनेत्रा। **भावः** – यां दृष्ट्वैव नेत्रे सफले; सा च महापुण्येनैव लभ्या– त्वमेव तादृशः पुण्यवानिति प्रलोभनम्। नायिकानाम निरनुनासिकमपि महावाक्यस्यान्त एव निवेशितम्।

स्वयमेव चाह कविः–

अनुनासिकरहितानि व्यतनोदेतानि पद्यगद्यानि ।
नारायणाभिधानो द्विजपोतो रविनटेश्वरादेशात् ॥ ७ ॥

पदार्थः – 'द्विजपोतः' = ब्राह्मणबालकः, विनयोक्तिरियम्; 'रविनटेश्वरः' = रविनामा नटश्रेष्ठः।

॥ इति शम् ॥

